

نگاہی بہ شعر طالب آملی در وصف کشمیر و جہانگیر

ڈاکٹر مہتاب جہاں

بخش فارسی دانشگاه دہلی

در این مقاله سعی شده است که اشعار زیادی در باره وصف کشمیر و ستایش جہانگیر آن یک جامع بشوند۔ و برای خوانندگان چیز تازه ای راجع بہ : چکیدہ طالب آملی از دوران کودکی بہ تحصیل دانش و ادب پرداخت و در علوم زمان خود، ہندسہ، فقہ، ادبیات عرب و شعر و حکمت استاد گردید و از خوشنویسان بہ نام خط نستعلیق زمان خود گردید و آشنائی طالب با زہرہ آغاز شاعری اور قومی زندگی و برای اعتبار و شہرت و برای رسیدن بہ عشق خود اولین سفر خود را آغاز و پس از برگشت از سفر و خیانت زہرہ، طالب برای ہمیشہ زادگاہ خود را ترک و راہ سفر در پیش گرفت و باطنی مدارج ترقی از کاشان، اصفہان و مرو و ہند و باتوانمندی و کیاست خود بہ بالاترین منصب ادبی زمان خود ملک الشعرائی دربار ہند رسید۔

طالب آملی، پادشاہ جہانگیر، کشمیر: واژہ های کلیدی

محمد طالب آملی متخلص بہ طالب مشہور بہ ملک الشعر آملی از شاعران و گویندان بنام قرن یازدہم ہجری و از ارکان اربعہ شعر سبک ہندی است۔ طالب در سال ۹۹۴ ہجری در آمل متولد شد و در سال ۱۰۲۶ ہجری وفات یافت۔ در تاریخ وفاتش اختلافات زیاد اند۔ می گویند مقبرہ او در شہر فتح پور سیکھری در شمال ہند، در جوار مقبرہ دوست بزرگوارش اعتماد الدولہ تهرانی، صدر اعظم مشہور ہند قرار دارد۔ طالب آملی در ہند بہ ادجقلہ شعر رسید و بہ مقام ملک الشعرائی دربار دست یافت و در ۴۲ سالگی در اوج شرف و اعتبار در گذشت۔

طالب آملی در حدود سال ۱۰۱۶ھ از مرور ہسپار ہند گردید و آنجا در حقیقت از سال ۱۰۱۶-۱۰۲۰ھ یعنی در حدود چہار سال در شہرهای ہند سرگرداں بود و در جستجوی کسی کہ بتواند با بر خورداری از حمایت او بہ زندگی خویش پردازد بہ این شہر و آن شہر می رفت۔ در این مدت طالب از شہرهای ہند، سرہند، ملتان، لاہور، آگرہ و دہلی و شہرهای کوچک دیگر کہ در فواصل آنها قرار گرفتہ، دیدن کرد و در ہر یک شہر چند ماہی اقامت نمود و با بزرگان مخصوصاً ابو شعر ای مقیم شہرهای نامبرہ ملاقات ہائی داشت از جملہ در لاہور بہ خدمت پیشوایان فرقہ قادریہ یعنی شمس الدین قادری لاہوری و شاہ ابوالمعالی لاہوری رسید۔ طالب آملی قصیدہ ای در توصیف لاہور و ستایش یکی از پیشوایان متصوفہ آن شہر بہ احتمال قوی شاہ ابوالمعالی لاہوری سرودہ است۔ ابیات زیر از آن قصیدہ است۔

خوشالاہور و فیض آب لاہور بہ طاعت میل شیخ و شاب لاہور

نیابی از اهل ہندوستان گروہی بہ دل نزدیکی ارباب لاہور

بہ آسائش گرت میل است طالب بہ روی بستر سنجاب لاہور

میان بگشا و خوش واکش کہ در ہند فراغت نیست جز در خوب لاہور

خدا یازندہ جاوید دارش بہ آبِ خضر یعنی آب لاہور

در این سال ہازندگی طالب بہ ناکامی می گذشت، شعر و شاعری و ہنر او نتوانستہ بود نظر بزرگان ہند را بہ خود جلب کند۔ چون طالب با گذشت مدتی در حدود چہار سال از تلاش ہای خود در شہر ہای بزرگ ہند نتیجہ ای نکر فت از طرفی آوازہ ہنر دوستی و سخن پردوری میرزاغازی ترخان حکمران سند و قندھار را شنیدہ و قصیدہ ہای در ستایش او سرود و بہ قندھار فرستاد اولین بیت قصیدہ ہدین قرار است۔

جو گل تکیہ بر بستر خار دارم نگاہی ز حسرت گرانبار دارم

صف آرای تیغ و قلم خان غازی کہ لب در ثنائیش گھر بار دارم

جد از آشنایش ز اشک دمادم سر آستن رشک گلزار دارم

میرزاغازی پسر مرزا جانی ترخان بود، میرزا جانی حکمرانی سند را در دورہ اکبر شاہ بہ عہدہ داشت و پس از مرگ او میرزا جانی حکمرانی سند را در دورہ اکبر شاہ بہ عہدہ داشت و پس از مرگ او میرزاغازی کہ دوازده سالہ بود۔ جانشین پدر شد و در سال ۱۰۲۰ھ ق بہ فرمان چہانگیر شاہ قندھار را نیز ضمیمہ حکومت خود کرد و آن شہر را در فرمانروائی خود قرار داد۔ در صمیمین شہر بود کہ طالب بہ دربار او پیوست۔ میرزاغازی شاعر توانا و ہنرمندی شناختہ بود در نواختن آلات موسیقی و آواز خوانی استادی کامل داشت۔ در نغمہ پردازی و ظہور نوازی بی نظیری بود و ہمہ ساز ہا را خوب می نواخت۔ تخلص میرزاغازی در شعر : وقاری بود۔ دیوانی از او باقی ماندہ کہ در حدود پنج ہزار بیت شعر دارد۔ نمونہ شعرش ابیات زیر حاصل طبع شاعرانہ اوست

بر من دو جہان بی رخ تو حلقہ میم است جانی کہ ندارم ز فراغت بہ دو نیم است

گریہ ام گر سبب خندہ او شد چہ عجب ابر چون گریہ نماید رخ گلشن خندد

در عہد تو ما را ہمہ باغیر خطاب است سر پنجہ مژگان و گریبان عتاب است

میرزاغازی پس از مطالعہ اشعار طالب و آشنائی با شرح احوال او سخت مایل بہ ہم صحتی وی شد و شخصاً دعوت نامہ ای برای او فرستاد، طالب در آگرہ در فصل باران نامہ میرزاغازی را دریافت کرد و بدون توجہ بہ اشکالات مسافرت درین فصل عازم قندھار شد و درین سفر سختی ہای فراوان دچار شد۔ در ان هنگام سختی ہای را کہ در ضمن سفر بہ اور و نمودہ، شرح می دہد۔

مشقت سفر و رنج راه و شدت وی ببت نطق مرادست گوهر افشانی

درین سفر که نصیبم مباد دیگر بار به گونه گونه غم بود و محنت جانی

تمام راه بدستور بختیان سحاب در آب دیده خود داشتم قدم رانی

ز آگره تابه خیابان گلشن لاهور رفیق بودم با بره های بارانی

چو بخت یافت به ملتان سلامتم از رشک چهار ماه در آن قلعه داشت زندانی

ز کت ملتان نزدیک شد بدان که مر ابدل شود لقب آملی به ملتانی

کنون که آمده ام از تو چشمم آنم هست که روی تربیت از بخت من نگر دانی

اگرچه دوره اقامت طالب در قندهار و مجالست او با میرزاغازی چند ماهی بیش نبود ولی این دوره چند ماهه از درخشان ترین ادوار زندگی شاعرانه اوست -
توجه خاص میرزاغازی خان به طالب و شعر فنی او بر آن داشت که شب و روز در تکاپو خلق آثار شاعرانه نغز و زیبا باشد - چندین قصیده بلند و تعداد غزل و رباعی و ترکیب بند محصول این چند ماه زندگی اوست -

میرزاغازی در سال ۱۰۲۱ هـ ق به دست غلامی مسموم و به قوی خفه شد و با مرگ او انجمن ادبی قندهار از هم پاشید و بار دیگر در پدیری طالب آغاز شد در
: سوگ مرگ میرزاغازی اشعاری غم انگیز دارد

به تن هر موی طالب راسیه پوش به مرگ نکتہ دان دهر غازی است

چشمه آفتاب شد هر چشم کاو بر آن سایه خدای گریست

طالب پس از مرگ میرزاغازی به آگره بازگشت و در این سفر بود که در آگره با مولف میخانه آشنا شد - طالب بعد از آن که در بار چین قلج خان حاکم پیشاور
منسلک شد - حاکم به گرمی پذیرائی او کرد و طالب را به همدی خود برگزید و در سفر و حضر همیشه وی را همراه داشت - مهربانی و محبت او باعث شد که طالب
خاطره تلخ مرگ میرزاغازی فراموش کرد و بادل و جان به خدمت و ستایش خان پیشاور سپرد از دو قصیده ای است که در توصیف فصل باران موسمی هندو
ستایش چین قلج خان سروده است -

دم صبح و هوای برشکال است چمن جولانگه باد شمال است

بیاساتی تو مطرب شو تو قوال که دور صاحب فرخنده فال است

سخندان چین قلیج آن خان جم قدر کہ آب گوهر جاہ و جلال است

نزدیکانش شد۔ وازکار برکنار گردید و بار دیگر آوارگی طالب آغاز شد و بہ ناچار بہ آگرہ بازگشت و بدبختانہ، چین قلیج خان چار، اختلاف خانوادگی و دسیسہ کی از بزرگان ایرانی در بار جہاگیر یعنی دیانت خان راہ یافت۔

: دیانت خان حامی و مشوق ایرانیان مہاجر بہ ہند و وسیلہ آشنائی آنان با بزرگان ہند بود۔ طبع شاعرانہ ای داشت۔ بیت زیر سرودہ اوست

اشکم دوید و دامن زلفش گرفت و گفت ای تیرہ شب نقاب مشو آفتاب را

دیانت خان پس از آشنائی با طالب و پی بردن بہ قدرت او در سخن آفرینی بہ وی پیدا کرد و اورا ہمراہ خویش بہ مجالس بزرگان پای تخت برد۔

بہ زودی اشعار طالب مورد قبول عامہ گرفت و شہرت طالب بہ جایی رسید کہ شاہ جہاگیر مایل بہ دیدار او شد، و طالب بہ توسط دیانت خان بہ دربار جہاگیر راہ یافت و در سال ۱۰۲۸ھ ق بہ ملک اشعری رسید۔ جہاگیر ہم در این بارہ در توڑک خود می نویسد۔ ” در این تاریخ یعنی روز دہم دی ماہ سال چہار دہم سلطنت جہاگیر مطابق با سال ۱۰۲۸ھ ق طالب آملی بہ خطاب ملک اشعری خدمت امتیاز پوشیدہ اہل اوز آمل است۔ یک چند با اعتماد الدولہ می بود، چون رتبہ سختش از ہنگنان در گذشت در سہلک شعرای پای تخت منتظم گشت۔“

جہاگیر، نورالدین محمد پسر اکبر شاہ امپراتور بزرگ ہند بود۔ در دوران ولایت عہدی بہ نام شاہزادہ سلیم معروف بود۔ و بدین جہت اورا سلطان سلیم نیز می نامند، مثلاً طالب آملی در جہاگیر نامہ این بیت زیر را سرودہ است۔

سران سپہ را چو شد آگہی چہ سلطان سلیمی چہ اکبر شہی

منظورش سلطان سلیمی همان جہاگیر است۔

جہاگیر از سال ۱۰۱۶ تا ۱۰۳۷ھ ق در ہند سلطنت کرد۔ دورہ سلطنت او در ہند تصادف با پادشاهی شاہ عباس کبیر در ایران بود۔ او مشوق ادبا و ہنرمندان ایرانی بود۔ ادبیات و شعر پارسی و ہنر ایرانی در ہند دورہ سلطنت او بہ اوج اعلیٰ خود رسید۔ و دوران پادشاهی او در خشان ترین اودار سبک ہندی است۔ از لحاظ کثرت شعر او تشویق آنان و رواج شعر و شاعری در بار اورا میتوان با بارگاہ سلطان محمود غزنوی مقایسہ نمود۔ جہاگیر اشعار زیبای سرود۔ و در این جہاگیر است۔ زمینہ چنانکہ مشہور است شاگرد فیضی ملک اشعرا اکبر شاہ بود۔ ابیات زیر حاصل شاعرانہ

ساغری می بر سر گلزاری باید کشید ابر بسیاری بسیاری باید کشید

جہاگیر خاطر ات دورہ زندگی خود را بانثری زیبار قسمت اول کتاب توڑک جہاگیر می بہ پارسی ثبت نمودہ است۔ این کتاب مجموعہ مستندی از تاریخ ہند در دورہ اوست۔ و از مطالعہ آن میتوان بہ افکار و عادات و وضع اجتماعی دوران زندگانی او پی برد۔

طالب از سال ۲۰۲۸ تا ۲۰۳۶ هجری که سال وفات اوست ملک الشعرائی جهانگیر بود و سمت ریاست بر مجمع ادبی در باراورد داشت۔ وی در این مقام علاوه بر شرکت در مراسم رسمی و سرودن قصاید به مناسبت جشن‌های مذہبی و درباری و تظیفه انتخاب و معرفی شعرای تازه وارد به شاهرا نیز به عہدہ داشت۔ وی در رکاب جهانگیر به مسافرت در اطراف واکتاف ہند پرداخت، اولین مسافرت او در مقام ملک الشعرائی سفر کشمیر است کہ در سال ۱۰۲۹ هجری صورت گرفت طالب از این سفر با خاطرہ ای خوش بازگشت و در اشعار خود از این سفر بہ خوبی یاد می کند۔ ابیات زیر در وصف کشمیر انتخاب شدہ است۔

بیا کہ مجمع خوبان دلبر با اینجاست کرشمہ ہا ہمہ اینجا و ناز ہا اینجاست

قدم ز خطہ کشمیر بر نمی دارم مقیم مرکز عیشیم و جای ما اینجاست

مدہ بہ غارت بیگانہ کشور دل خویش کہ ترکناز نگہ ہای آشنا اینجاست

کجا بہشت و کجا بزم بادہ ای ز اہد تودل بجای دگر بستہ ای و جا اینجاست

جو ان شواز نفسم ہم نشین مرو بہ چمن اگر بہ کسب ہو امیر وی ہو اینجاست

تو فاضلی نظر از قبلہ ای افاضل جو پناہی فضل جهانگیر پادشاہ اینجاست

خطہ کشمیر کہ بہ سر زمین ہند نشان بہشت می باشد طالب آملی در بارہ توصیف کشمیر ابیات فراوان سرودہ است۔ غزل زیر را ہم در مدح جهانگیر و در

وصف کشمیر سرودہ است۔ لحن طالب خیلی سادہ است۔

فیض بیالہ بختد آب و ہواہی کشمیر از خشت خم نہادند گوی بنای کشمیر

چون خاک عشق بازان ہر لحظہ بر مشانم بوی محبت آید از کوچہ ہای کشمیر

شہانشہ جهانگیر چیداز ہوائی او گل خوش مستجاب گردید آخر دعای کشمیر و صف بہشت جاوید از عاشقان آن پرس ماراز بان نگر در جزئیاتی کشمیر

ہر کس پی تماش کردند خوش فضایی رضوان فضای جنت طالب فضای کشمیر۔

زیر ہم در مسافرت کشمیر سرودہ است۔ قصیدہ

نواع مرغ طرب این بود بہ گاہ صفر کہ بادہ ای ہند است و گل، گل کشمیر

ز ہند اگر چہ گل و بادہ نافعند و مفیدی عراق و گل پارس را بہ مفت گیر

مرا کہ صورت باغ بہشت در نظر است سزد کہ تازہ کنم روح بلبلان بہ صفر

چون وصف گلشن کشمیری کنم فرض است که شویم این دهن تلخ را به شکر و شیر
 گراین نمونه جنت به خواب سیند خوردش ز لذت سیر بهشت گردد سیر
 چنانکه گفته شده که طالب آملی صد هاشم در وصف کشر سروده در باره ای سفر به کشمیر و دشوارهای راه و زیبای های آن قصیده آن متجاوز از صد بیت سروده-
 ابیات زیر را ملاحظه بکنید-

شد آسان طی ره دشوار کشمیر به اقبال شهنشاه جهانگیر
 قدم بر تیغ کوهی گشت گستاخ که بروی نگذر دپوینده نخیر
 رهی کردیم طی کز تیغ و تابش به دندان لب گزدمار شکن گیر
 رهی باریک تراز تیر مثرگان براو چسبیده رهر و چون پرتیر
 رهی جانسوز تراز برق خنجر رهی باریک تراز نوک شمشیر
 به هر منزل غلط گفتم به هر گام هر اران طفل نابالغ شدی پیر
 چرا چون عمر اژدها در از است که کوه با د عمر راه کشمیر
 طالب آملی در ابیاتی بالا راه های دشوار کشمیر تذکر داده است و در این ابیات تشبیهات و استعارات که بکار برده است کاملاً جداگانه نوین هستند-
 در ابیاتی زیر در باره میوه ها و شجر و پرندگان کشمیر با آهنگ خوبی سروده است-

ظهور میوه و گل با شکوفه به یک موسم در او چون باغ تصویر
 به هر سو بید مجنون نشسته به پای پیچیده آبی همچون زنجیر
 زیک سو قمریاں در ناله زار زیک سو بلبلان در نغمه زیر
 مدام از لاله و گل تا بود نام به گلزار بهشت و باغ کشمیر
 گل کشمیر و نور و زدل افروز مبارکباد بر شاه جهانگیر
 ریاحین بر زمین پر نگارش چو بر زیبای رنگارنگ تصویر

طالب آملی شاعر برجسته بود۔ در اقامت هند سراسر این کشور سفر کرد و در هر شهرهای هند سعی کرد که زیبایی را تلاش کند۔ و آن را در سفرش سُفت۔ ابیات زیر از قصیده زیبایی است در این در مدح جهانگیر اول به وصف حال خود پرداخته و بار دیگر از اقامت طولانی در ملتان شکوه میکند۔ سپس تجدید مطلع نموده به ستایش شاه می پردازد۔

آمینتہ برق نفس چون کشم آھی در خرمن گردون نگذارم پرکاهی

از چاک گریبان من آشوب دلم پرس دعوی چون راه ازین نیست گواهی

ملتان بمثل ششدر و من مھرہ عجیب نست گر مھرہ ز ششدر نہر دبیرون راہی

:طالب آملی در قصیده دیگری هم در باره ملتان و آهولیش بد ذکر کرده است

می گوید:

ز ملک ملتان نزدیک شد بر آنکہ مر ابدل شد لقب آملی بہ ملتانی

درین مضیق ملامت چہار ماہ بدم بسان مھرہ بہ ششدر تمام حیرانی

طالب آملی همانطور که قبلاً ذکر شد که در مسافرت های جهانگیر که به شهری های تحت فرمان روایش همیشه در ملازمت وی بود و در مدت ملک الشعرائی خود از بیشتر شهر های بزرگ و نقاط جالب هند و ستان دیدن کرد، قطعه زیر اهنگامی که به اتفاق شاه از کابل دیدن می کرد در توصیف بناهای که در آن شهر بر پاشده بوده سروده است۔

بحکم شاه نور الدین جهانگیر کہ ہر لب نذر او دارد دعائی

بہ عیش آباد کابل یافت تعمیر ہما یوں منزلی عالی بنائی

سخن کوتہ در این شہر طرب خیز مہیا گشتہ خوش دلکش بنائی

نہ چون کابل بہ عالم ہست شہری نہ زین سان قلعہ در آفاق جای

مبارک بر جہان نداری کہ مثلش نبود است و نباشد پادشاھی

طالب آملی در جهانگیر نامہ ہر جا کہ بنام جهانگیری رسد از جان و دل بہ ستایش اومی پردازد و در بارہ مسافرت خود بہ کابل و جشنی کہ جهانگیر در باغ مزبور ترتیب داده چنین می گوید۔

بہ کابل بر آراست جیشنی بہ باغ کہ نوروز جشید را کردہ داغ
 می آمد بہ مجلس چون رنگین بہار وز دچہرہ بزم شد لالہ زار
 می دوستکامی بہ ساغر پرست گرز دست دادی کہ از چشم مست
 : جای دیگر ایاتی ستایش جہانگیر

جہاندار عادل جہانگیر شاہ کہ چترش کلہ گوشہ ساید بہ ماہ
 زر حمت نشانی بہ عدل آیتی بہ خلق خدا از خدا لطف غایتی

اختر مردمی شناسندہ جوہر آدمی فرزندہ

در ایام آن عادل دادرس ز نوشیر وان ماندہ نامی و بس
 نگارند اگر نام او اختران بہ فیروزہ ہفتمین آسمان

: طالب آملی نہ تنہادر قصیدہ مدح جہانگیر ایاتی سر و بلکہ در غزلیاتی خود ہم بہ مدح شاہ برداختہ برای نمونہ چند ایاتی از غزلیاتی وی

بازم زرخ از بیالہ چمن در چمن شگفت ہر موی من گل شد و بر روی من شگفت

بر ہرزین کہ سرو قد من قدم نہاد زان خاک دستہ دستہ گل و یاسمین شگفت

زیر لب از تبسم اورفت نکتہ ای ناگہ مرا چوں غنچہ زبان درد ہن شگفت

در نو بہار عدل جہانگیر پادشاہ گلزار طبع طالب رنگین سخن شگفت

: چند بیت دیگر

شکار گہ خوش و صحرا خوش است و راہ خوش است

ہوا چو عہد جہانگیر پادشاہ خوش است

شگفتہ رویی دہر از نشاط صحبت اوست

جہاں چرا نبود خوش جہاں پناہ خوش است۔

دمید، صبح سعادت بنوش، بادہ عیش

بلی، نشاط صبحی بہ صبحگاہ خوش است

سرم بہ راہ تو خوشتر بود کہ چشم بہ راہ

تورا گمان کہ مگر چشم من بہ راہ خوش است

مشو جہا نفسی ز آستان او طالب

کہ قبلہ نور نشان است و قبلہ گاہ خوش است

: در دیوان طالب آملی رباعیات در حدود ۵۰۷۵ است، در این ہم ستایش جہانگیر وجود دارد۔ برای نمونہ یک رباعی بدین قرار است

چون شاہ جہانگیر شہ نیک صفات بنمود عیان چشمہ نور از ظلمات

خضرش بہ کنار چشمہ چون دید، بگفت جا کردہ سکندر بہ لب آب حیات

: رباعی دیگر

امروز کہ روز وزن شاہنشاہ است

بر خود بالدر ہر آنکہ دولت خواہ است

دلوست ترا زوی و شہنشاہ یوسف

لیک آن یوسف کہ دشمنش در چاہ است۔

: نتیجہ گیری

حالا میتوان گفت کہ شاعر ما طالب آملی در وصف و ستایش کشمیر صدہا شعر سرودہ است او بر کشمیر از جان فریفتہ بود علاوہ بر این مداح زبردست مختصر سعی کردہ جہانگیر پادشاہ بود۔ چون در کلیاتش در ہر صنف شعر مثلاً در قصیدہ، در غزل، در رباعی در ستایش و مداحی شاہ وجود دارند۔ بندہ در این مقالہ ام ابیات کہ با موضوع مقالہ ام متعلق اند۔ اشعار زیادی پیدا بکنم و ہدف مقالہ خودم را کسب بکنم۔ نئی دانم بندہ چقدر موفق شدہ ام۔ بر خوانندگان گرامی و شنوندگان می گذارم کہ منصف بشوند۔

ماخذ و منابع:

۔ زندگی نامہ و کارنامہ ادبی طالب آملی: دکتر فرامر زگودری سازمان چاپ و انتشارات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول پمیز ۱۳۸۲ھ، ش ۱

۔ ملک الشعر آطالب آملی، فکر و فن: ڈاکٹر آصفہ ربانی، طابع نامی پریس، لکھنؤ ۱۹۷۸ عیسوی ۲

۔ کلیات اشعار ملک الشعر آطالب آملی: باہتمام تصیح و تحاشیہ ۳

، طاہری شہاب، از انتشارات کتابخانہ سنائی۔ بی ۱۳۶۳ھ ش

۔ تذکرہ طالب آملی (معہ انتخاب کلام) لیفٹیننٹ کرنل خواجہ عبدالرشید، ۱۹۶۵م۔ کراچی فیروز سنٹر، کراچی۔ ۴

